

Ko se staro umika novemu

IZVLEČEK

Domžale v zadnjem času doživljajo temeljite funkcijske in fiziognomske spremembe, povezane s transformacijo območij proizvodnih dejavnosti. Zaradi novih makroekonomskih razmer in razvojnih sprememb v predelovalnih dejavnostih se je del industrije preselil zunaj mesta, del industrije pa tranzicijskih časov ni preživel. Na izpraznjenih mestih, ki so na elitnih lokacijah sredi mesta z dobro prometno povezanostjo z Ljubljano, nastajajo nove poslovno-stanovanjske soseske ali se širijo storitvene dejavnosti.

Ključne besede:

ekonomska geografija, urbana geografija, industrializacija, deindustrializacija, Domžale, Slovenija.

ABSTRACT

When The Old is Making Place to the New
(Some Recent Spatial and Functional Changes as the Consequence of Deindustrialization in Domžale)
Domžale has recently been experiencing radical functional and physiognomic changes connected with the transformation of industrial areas. Due to the new macroeconomic conditions and developmental changes in manufacturing activities part of the industry moved out of the town whereas part of the industry did not survive the period of transition at all. New business-residential neighbourhoods or service activities are developing on the emptied places, which are in selected locations in the centre of the town with good traffic connections with Ljubljana.

Key words:

economic geography, urban geography, industrialization, deindustrialization, Domžale, Slovenia.

Avtor:

SIMON KUŠAR, mag. geog.,
Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Slovenija
E-pošta: simon.kusar@ff.uni-lj.si

Avtorja fotografij:

SIMON KUŠAR, TOKO-LINE, d. d.

COBISS I.04 strokovni članek

*nekatero najnovejšo
prostorsko in funkcijsko
spremembo v Domžalah
kot posledica deindustrializacije*

Zadnjih nekaj let Domžale hitro spreminjajo svojo podobo. Najbolj izrazit proces v mestu je fiziognomska, funkcijska in morfološka transformacija industrijskih območij. Na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je industrija v mestu zasedala 11 hektarjev. Proces propadanja podjetij in selitve industrije iz mesta sta zdaj že skoraj sklenjena. Na nekdanjih industrijskih zemljiščih nastajajo nove poslovno-stanovanjske soseske ali se na njih razvijajo storitvene dejavnosti.

Domžale so približno 12 kilometrov oddaljene od Ljubljane. Ležijo ob reki Kamniški Bistrici, železniški progi Ljubljana-Kamnik in blizu avtoceste Ljubljana-Blagovica. Po podatkih Statističnega urada Republike Slovenije je leta 2002 v kraju živelo 11.582 prebivalcev, kar je veliko več kot v prejšnjih popisnih obdobjih: leta 1869 so Domžale imele 1061 prebivalcev, tik po 2. svetovni vojni 3231 prebivalcev, leta 1971 pa še vedno pol manj (6439) kot ob zadnjem popisu (10).

Po 2. svetovni vojni so bile Domžale razglašene za mesto. Z upravnimi spremembami leta 1961 so postale občinsko središče in s tem še pridobile na gospodarskem pomenu. V osemdesetih letih 20. stoletja se je občina zlasti zaradi razvite obrti uvrščala med najrazvitejše v Jugoslaviji.

Mesto industrijske in obrtne tradicije

Čprav so Domžale znane predvsem po storitvenih dejavnostih ter razviti storitveni in proizvodni obrti, je nastanek in razvoj mesta tesno povezan z razvojem industrije ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. Takrat se je začela razvijati industrija na osnovi obrtniške tradicije slamnikarstva, katerega začetki segajo v dobo merkantilističnega gospodarstva, energetskega potenciala Kamniške Bistrice, ugodnih prometnih zvez (zlasti po izgradnji železnice leta 1891) in poceni delovne sile.

Slamnikarstvo so kot obrt razvili Slovenci, v industrijsko proizvodnjo pa so ga razširili Tirolci, ki so se zanj začeli zanimati, ko jim je bilo po politično-teritorialnih spremembah in uvedbi visokih carinskih dajatev onemogočeno trgovanje in proizvodjanje slamnikov v Lombardiji. Prva slamnikarska tovarna je bila ustanovljena leta 1857 v Študi. Leta 1880 je bilo na območju Domžal (takrat se je kraj še delil na več vaških naselij) že šest slamnikarskih tovarn, v katerih je bilo zaposlenih okrog 400 delavcev. Pol stoletja pozneje, leta 1925, ko je iz vasi Zgornje Domžale, Spodnje Domžale, Študa in Stob nastal trg Domžale (2), je bilo v slamnikarskih tovarnah zaposlenih že 850 delavcev in delavk (2, 9).

Razvoj izvozno usmerjenega slamnikarstva so zaustavile spremembe državnih mej po 1. svetovni vojni. Leta 1923 je v Domžalah obratovalo 10 slamnikarskih tovarn, leta 1939 le še 3. Kljub temu so Domžale razvojno napredovale, saj so se namesto slamnikarstva začele razvijati tekstilna, kemična in usnjarska industrija (2).

Po 2. svetovni vojni so bili industrijski obrati in manjše obrtne delavnice nacionalizirani in združeni v podjetja. Industrija se je še naprej razvijala, zato se je povečevalo tudi število delavcev. Na začetku sedemdesetih let 20. stoletja je občina Domžale spadala med močnejše industrializirane občine. Največje število zaposlenih v industriji je bilo zabeleženo v letih 1964 in 1979, od takrat dalje pa je število začelo nazadovati. V Domžalah se ni razvila vodilna dejavnost, ampak so bile enakomerno zastopane razne industrijske panoge (2). Najbolj znana industrijska podjetja so bila Toko, Univerzale, Termit in Helios. Kvalifikacijska struktura zaposlenih je bila slaba, saj so leta 1975 nekvalificirani ali polkvalificirani delavci še vedno sestavljali več kot polovico delovne sile. Uvoz surovin je bil večji kot izvoz končnih izdelkov. Namesto industrije so že v sedemdesetih letih stopale v ospredje obrt in storitve. Zasebni sektor je takrat rasel skoraj trikrat hitreje od družbenega (4).

Deindustrializacija se najpogosteje opredeljuje kot zmanjševanje števila zaposlenih v industriji (6, 7, 8). Izraz se je pojavil v osemdesetih letih 20. stoletja, proces pa naj bi se začel v Združenih državah Amerike že dve desetletji prej, v drugih razvitih industrijskih državah pa v sedemdesetih letih 20. stoletja (6, 11). V ožjem smislu pomeni izraz deindustrializacija selitev industrije s starih industrijskih območij na dotlej neindustrializirana območja ali celo v druge države. Do tega naj bi prihajalo zaradi različnih vzrokov. Najpomembnejši naj bi bil iskanje cenene delovne sile. Na selitve naj bi pomembno vplivale številne okoljske, prometne in prostorske težave industrije v industrijskih aglomeracijah, ki so onemogočale sodoben način proizvodnje. V širšem pomenu se z deindustrializacijo označujejo tudi družbenogospodarske spremembe, kot je prevlada storitev (11), zato se ob pojmu deindustrializacija uporablja tudi izraz terciarizacija (5).

Slika 1: Staro se umika novemu. Na desni strani slike so še vidni ostanki nekdanje Kemične tovarne Domžale. Opravljene analize tal kažejo, da skoraj stoletna proizvodnja kemičnih izdelkov ni zapustila negativnih vplivov v okolju. Na levi strani pa že stoji prvi stanovanjski blok elitne stanovanjske soseske Bistra. Nasprotje med staro in novo rabo prostora (foto: Simon Kušar)?

VZROKI

- Naravni korak v razvoju gospodarstva.
- Prostorske, okoljske in prometne težave industrije na obstoječih lokacijah.
- Povečevanje produktivnosti zaradi tehničnih in tehnoloških sprememb.
- Racionalizacija poslovanja.
- Spremembe na področju povpraševanja.
- Padec cen industrijskih izdelkov.

- Globalizacija.
- Prosta trgovina: prost pretok blaga, oseb in storitev.
- Mednarodna delitev dela.
- Mednarodna konkurenčnost.
- Regionalne razlike v ceni delovne sile.
- Delokacija industrije v novoindustrializirane države.
- Večji pomen multinacionalnih družb.

TIPI DEINDUSTRIALIZACIJE

Negativna deindustrializacija

Zapiranje tovarn zaradi neučinkovitosti in zastarelosti.

Odpuščanje delovne sile - velika brezposelnost.

Selitev storitvenih dejavnosti in aktivnega prebivalstva na bolj perspektivna območja.

Regionalni problemi.

Pozitivna deindustrializacija

Zmanjševanje števila tovarn in zaposlenih zaradi izboljšanja konkurenčnosti.

Izboljševanje proizvodnje.

Zaposlovanje odpuščene delovne sile v storitvenih dejavnostih ali novih industrijskih podjetjih.

Regionalni razcvet.

GEOGRAFSKE POSLEDICE

- Zmanjšanje industrijske proizvodnje.
- Zmanjšanje števila zaposlenih v industriji.
- Propad podjetij.
- Brezposelnost.
- Prevladovanje storitev – terciarizacija.
- Selitev industrije na neindustrializirana območja znotraj države/v druge države.
- Zmanjšanje obsega površin, namenjenih proizvodnji.
- Opuščena/degradirana industrijska območja.
- Sprememba rabe mestnega prostora.
- Povečan uvoz iz držav s ceneno delovno silo (Azija).
- Stroški so odločilni lokacijski dejavnik za uspeh na globalnem tržišču.

Oblikovanje: Andrej Herakovič, 2005.

Upad industrije: deindustrializacija

Proces deindustrializacije je posledica tehnološkega napredka in gospodarskega razvoja najbolj razvitih držav sveta. Je eden od korakov v družbenogospodarskem razvoju (5, 6), zato se ne sme vrednotiti le z negativnim prizvokom.

Večino vzrokov za deindustrializacijo je potrebno iskati znotraj gospodarstva samega. Eden od pomembnejših vzgibov je sorazmerno večja rast produktivnosti v industriji kot v storitvenih dejavnostih. Produktivnost v industriji se povečuje s tehničnimi in tehnološkimi spremembami, ki omogočajo racionalizacijo in z njo povečevanje produktivnosti delavcev. To se zgodi z modernizacijo in informatizacijo proizvodnje, naložbami v raziskave in razvoj novih proizvodov ter s stalnim izobraževanjem delavcev.

V nasprotju z industrijo večina storitvenih dejavnosti (na primer zdravstvo in socialno varstvo) hitrega povečevanja produktivnosti ne omogoča. Zato se odvečni industrijski delavci lahko zaposlujejo v storitvah. To zagotavlja, da stopnja brezposelnosti ostaja nizka. Visoka produktivnost povzroči tudi padec cen industrijskih proizvodov (6, 7).

Dejavnik deindustrializacije so tudi spremembe na področju povpraševanja. Potrošniki zaradi povečevanja dohodkov čedalje večji del zaslužka namenjajo storitvenim dejavnostim (šport, prosti čas, zdravstvena oskrba, ...) in ne le zadovoljevanju temeljnih materialnih potreb, potreb po hrani in drugih "pridobitvah" sodobnega sveta (7).

V nasprotju z večino drugih avtorjev (5), Rowthorn in Ramaswamy globalizaciji pripisujeta manjšo težo. Med razlogi za deindustrializacijo naj bi jih le šestina izvirala v novi mednarodni delitvi dela in povečani konkurenci novoindustrializiranih držav ter tamkajšnjih nižjih stroških dela (6, 7). Deindustrializacija se ponavadi povezuje z nenadnimi spremembami na gospodarskem področju, kar se zrcali v hitrem zmanjšanju števila zaposlenih v industriji, zmanjšanju industrijske proizvodnje in bruto domačega proizvoda, propadanju podjetij in visoki stopnji brezposelnosti. Prostorsko se te spremembe odražajo predvsem v propadajočih industrijskih območjih in v degradaciji prostora. V takšnih okoliščinah gre za negativno deindustrializacijo (8).

Slika 2: Shema vzrokov in posledic deindustrializacije (povzeto po 1, 8).

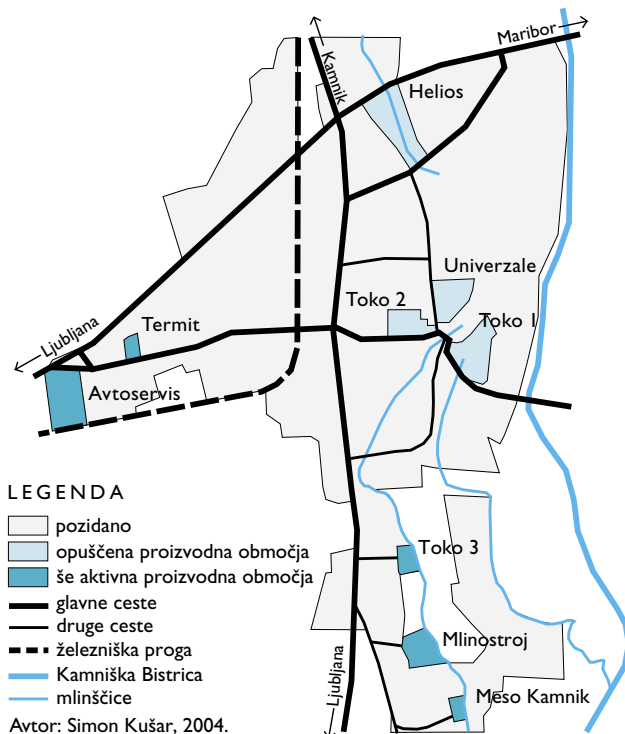
Zaton industrije v Domžalah: vzroki in (prostorske) posledice

Lokacija in prostorska struktura industrije v Domžalah na začetku devetdesetih let 20. stoletja je bila rezultat spontanega razvoja industrije na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Obrtne delavnice, ki so sčasoma prerastle v tovarne, in tovarne same, so nastale na robu ali znotraj posameznih vasi, na prostih zemljiščih med naselji, vsekakor pa ob mlinščicah. Te so obstajale že pred industrializacijo, saj se je vodni potencial Kamniške Bistrice že prej izrabljal za mletje žita. Na območju zdajšnjih Domžal se je zato izoblikovalo več proizvodnih območij. Vsako od njih je zasedala posamezna tovarna. S širjenjem poselitve v obliki enodružinskih hiš in blokov so se vsa industrijska območja znašla vpeta v mestno tkivo, obkrožena s stanovanjskimi površinami. Zato se v Domžalah večja, sklenjena industrijska cona ni mogla izoblikovati. Vsaka tovarna je bila prostorsko ločena od drugih obratov. V Domžalah se je zato oblikovalo devet proizvodnih lokacij: Helios, Univerzale, Toko 1, Toko 2, Toko 3, Mlinostroj, Meso Kamnik, Termit in Avtoservis.

Proces deindustrializacije v samostojni Sloveniji je bil povezan z družbenimi in gospodarskimi spremembami ob ustanovitvi samostojne države, razpadom skupnega jugoslovanskega trga, svobodnejšim trgovanjem, večjo odprtostjo za globalne vplive in z izčrpano dotedanjo paradigmo gospodarjenja.

Preglednica 1: Spreminjanje števila zaposlenih po dejavnostih v Domžalah med letoma 1995 in 2003 (kazalnik deindustrializacije in terciarizacije; 12).

dejavnost	število zaposlenih leta 1995	število zaposlenih leta 2003
kmetijstvo	32	70
nekmetijske dejavnosti (razen storitvenih)	1386	687
predelovalne dejavnosti	1204	405
storitvene dejavnosti	2447	2827
promet, skladiščenje, zveze	75	131
javna uprava, obramba, socialno zavarovanje	191	286
izobraževanje	363	483

Slika 3: Lokacija proizvodnih dejavnosti na začetku devetdesetih let 20. stoletja v Domžalah. Proizvodna območja, ki so obkrožena s stanovanjskimi območji, se umikajo. Proizvodna območja na robu sklenjenega pozidanega območja ostajajo. Koliko časa še?

Ta proces Domžal seveda ni obšel. S posebno hudimi težavami so se srečale tekstilna, usnjarska in kovinska industrija. V zadnjih nekaj letih se zaradi poslovnih težav tovarn in prilagajanja podjetij sodobnim izzivom gospodarjenja funkcija in zunanji videz proizvodnih območij intenzivno spreminjata. Proizvodne dejavnosti v središču mesta se umikajo poslovno-storitvenim dejavnostim in bivanju, saj se večina proizvodnih lokacij spreminja v nakupovalna središča in stanovanjske soseske.

Proizvodna lokacija Helios

Začetek kemične industrije v Domžalah je povezan z odločitvijo industrijske družbe Bistra leta 1926, da opusti kovinsko-lesni program in začne izdelovati barve, lake, olja ter druge kemične proizvode. Večina surovin je bila domačih. Podjetje je proizvajalo predvsem za domači trg. Podjetje Helios, Kemična tovarna Domžale, je nastalo leta 1959 z združitvijo okoliških podjetij s proizvodnjo kemičnih izdelkov in kemikalij (<http://www.helios.si/>).

Preglednica 2: Proizvodnje lokacije v Domžalah (osnovni podatki in njihova transformacija).

lokacija	ime tovarne	leto ustanovitve	velikost proizvodnega območja (m ²)	osnovna dejavnost (SURS, standardna klasifikacija dejavnosti)	število zaposlenih (v navedenem letu)	stara raba prostora	nova raba prostora	zanimivost
Helios	Kemična tovarna Domžale	1926	26.000	proizvodnja kemikalij, kemičnih izdelkov, umetnih vlaken	281 (1990)	proizvodnja: kemikalije, kemični izdelki	stanovanjska (soseska Bistra)	Bistra, predhodnica kemične tovarne, leta 1926 opusti kovinsko-lesni program in začne izdelovati barve, lake, olja ter druge kemične proizvode.
Univerzale	Univerzale, industrijska oblačil Domžale, d. d.	1931	16.500	proizvodnja tekstilij (tekstilni in krzneni izdelki)	ni podatka	proizvodnja: tekstilni izdelki	neznano	Poslopja odlikuje industrijska arhitektura Sudetskih Nemcev.
Toko 1	Toko, tovarna kovčkov in usnjenih izdelkov	1946	19.600	proizvodnja usnja, usnjenih izdelkov	celotno podjetje Toko: 700 (1990)	proizvodnja: usnje, usnjeni izdelki	storitve (nakupovalni center Mercator)	Na tej lokaciji je bila usnjarna. O nekdanji proizvodnji priča le najnovejša zgradba, v kateri je med drugim tudi kitajska restavracija.
Toko 2			11.600				poslovno-stanovanjska (soseska Krizant)	
Toko 3			2100			proizvodnja: usnje, usnjeni izdelki	proizvodno-storitvena (tekstilni izdelki Kačja&Alen)	
Mlinostroji	Mlinostroji, d. d., podjetje za izgradnjo tehnoloških objektov in naprav	1953	13.000	proizvodnja strojev in naprav	160 (1991)	proizvodnja: kovinski izdelki	še nejasni načrti	Podjetje izhaja iz tradicije mlinščic.
Meso Kamnik	Meso Kamnik, mesna industrija, d. d., Obrat Predelava Domžale	1982	4000	proizvodnja hrane, pljuč, tobacnih izdelkov	ni podatka	proizvodnja: obdelava in predelava mesa	(predvideno) stanovanjska	V okolici obrata je naselje enodružinskih hiš.
Ternit	Ternit, rudarsko podjetje kremenovih peskov in oplemenitenje nekovin, d. d.	1960	4200	proizvodnja drugih nekovinskih, mineralnih izdelkov	40 (2004)	storitveno-upravna: ključavničarstvo, uprava	proizvodnja (izdelki iz plastičnih mas)	Temelji podjetja so peskokopi in separacija kremenčevega peska v občini Moravče.
Avtoservis	Avtoservis, Domžale	1967	12.100	proizvodnja vozil in plovil	ni podatka	proizvodno-storitvena: remont, prodaja, nadgradnja, dodelava in predelava vozil	še nejasni načrti	Večina starejših avtobusov, ki jih lahko vidimo na naših cestah, je bila obnovljena v tem podjetju.

Slika 4: Tovarne hale s škrobnimi modifikantov (del nekdanje Kemične tovarne Domžale) v novih prostorih na Količevem, ki omogočajo sodobno in racionalnejšo proizvodnjo (foto: Simon Kušar).

Proizvajalo je barve in škrobne modifikante (škrob, lepila). Večino surovin so uvažali z zahodnih trgov, izdelke pa so izvažali na vzhodne trge (3). Leta 1990 je bilo v tovarni zaposlenih 281 delavcev.

Pred nekaj leti so se v podjetju odločili, da zaradi racionalizacije, sprememb v povpraševanju, pomanjkanja prostora za širitev, zastarelega proizvodnega procesa, katerega posodobitev bi zahtevala izdatne naložbe, pa tudi zaradi nenaklonjenosti okoliških prebivalcev proizvodnjo preselijo na Količevo. Tam ima Helios prosta zemljišča znotraj zazidalnega načrta Tovarne barv, lakov in umetnih smol.

Zgrajena je bila nova proizvodna hala za proizvodnjo škrobnih modifikantov, kjer je danes zaposlenih 32 delavcev. Program barv je bil vključen v količevsko Tovarno barv, lakov in umetnih smol. Ob preselitvi ni nihče izgubil zaposlitve, saj podjetje Helios še vedno zaposluje nove delavce. Na mestu nekdanje tovarne raste stanovanjska soseska Bistra (<http://www.sgp-graditelj.si/novogradnje/bistra-a1/bistra.html>, slika 1), ki jo gradi kamniško gradbeno podjetje Sgp Graditelj.

Proizvodna lokacija Univerzale

Predhodnik podjetja Univerzale je bil ustanovljen leta 1861. Do 1. svetovne vojne so v tovarni izdelovali le moške slamnike. Leta 1931 so morali zaradi naza-dovanja dejavnosti njihovo proizvodnjo osredotočiti v tovarni Univerzale, ki je leta 1938 zaposlovala okrog 130 delavcev. Proizvodnjo so razširili na ženske in moške klobuke. Ker podjetje po 2. svetovni vojni ni videlo možnosti nadaljnje razširitve proizvodnje, je

leta 1966 proizvodni program dopolnilo z izdelavo konfekcije, predvsem oblačil za prosti čas. Kljub temu so pokrivala še vedno predstavljala tretjino proizvodnje. Tovarna se je usmerila tudi v izvoz, zlasti v Nemčijo, Anglijo, Italijo in Avstrijo. V proizvodnji so prevladovali ženske. Zaradi pomanjkanja delovne sile so v sedemdesetih letih vzpostavili kooperantske odnose s podjetji v drugih republikah nekdanje Jugoslavije (2, 3).

Pred nekaj leti je šla tovarna v stečaj. Razlogi zanj so bili: spremembe v povpraševanju, povečana konkurenca tujih in manjših domačih proizvajalcev, zastarela delovno intenzivna proizvodnja in nekonkurenčnost proizvodov. Kljub šestim dražbam stečajnemu upravitelju še vedno ni uspelo prodati 16.507 m² velike parcele s proizvodnimi in skladiščnimi prostori ter poslovno zgradbo v središču Domžal. Občina Domžale si prizadeva, da bi se na to lokacijo preselila katera izmed visokošolskih institucij iz Ljubljane.

Slika 5: Nekatera poslopja tovarne Univerzale so zaradi arhitekturnih vrednot spomeniško zaščiteni. Na zunanji izgled tovarne so odločilno vplivali prvi lastniki - Sudetski Nemci (foto: Simon Kušar).

Proizvodna lokacija Termit

Termit Domžale (<http://www.termit.si/>) je nastal z združitvijo dveh podjetij, ki sta bili ustanovljeni po 2. svetovni vojni: Kremen Domžale (ukvarjalo se je z dobavo kremenovega peska železarnam in livarnam) in Tobi (Tovarna barv Ihan). Temelj podjetja so peskokopi s separacijo v Moravčah. Glavni proizvodi podjetja so kremenovi peski (3) za uporabo v železarstvu, livarstvu in gradbeni industriji. Proizvodnja ihanskega obrata osnovni program dopolnjuje. V Domžalah je bila locirana le uprava podjetja s 40 zaposlenimi, do pred nekaj leti tudi ključavničarska delavnica.

Zaradi dotrajanih zgradb, pomanjkanja prostora in racionalizacije poslovanja je bil leta 2004 sedež podjetja preseljen v Drtijo pri Moravčah, kjer je bila zgrajena nova poslovna zgradba. 4200 m² veliko zemljišče je bilo prodano manjšemu podjetju za proizvodnjo plastičnih izdelkov.

Proizvodna lokacija Meso Kamnik

Meso Kamnik (<http://www.meso-kamnik.si/>) ima v lasti predelovalnico mesa v Študi. Na območju z nekaj več kot 4000 m² predeluje meso, proizvaja mesne izdelke (trajne, obarjene, suhomesnate, slanino in klobase), vakuumsko pakira meso in ga pripravlja za nadaljno prodajo v kosih. Leta 2005 se bo celotna proizvodnja domžalskega obrata preselila v novo tovarno na Duplici pri Kamniku. K temu koraku sta podjetje prisilila globalizacija in veterinarski predpisi. S povečanjem proizvodnje bodo ob enakem številu zaposlenih prešli na pravo industrijsko proizvodnjo. Lokacija na Študi bo prodana. Verjetno se bodo tu gradila stanovanja.

Proizvodne lokacije Toko 1, 2, 3

Podjetje Toko se je razvilo iz slamnikarske tovarne Peter Ladstätter in sinovi. Kmalu po stečaju podjetja Ladstätter je postal lastnik poslopij Franc Zorn iz Ljubljane, ki se je ukvarjal s predelavo usnja. Po 2. svetovni vojni je bila tovarna skupaj s še nekaterimi drugimi obrati (bratje Okršlar) združena v tovarno Toko. Leta 1965 je imelo podjetje Toko kar 1100 delavcev, od tega 80 % žensk. Leta 1970 je bilo v tovarni zaposlenih 1200 delavcev. Izdelke so prodajali doma in na

Slika 6: Na mestu nekdanjega Toka (proizvodna lokacija Toko 2) je že zgrajena poslovno-stanovanjska soseska Krizant, ki predstavlja zametek vogala pri vstopu v mesto. V času gradnje je velik plakat na križišču vabil k nakupu za četrtno cenejših stanovanj in poslovnih prostorov kot v Ljubljani (foto: Simon Kušar).

tujem; Toko spada med prve delovne organizacije v Sloveniji, ki so se s svojimi izdelki uveljavile na zahodnih tržiščih. V sedemdesetih letih se je zaradi posodabljanja število zaposlenih močno zmanjšalo. Konec tega desetletja je bilo zaposlenih le še 850 delavcev (2, 3, 9). Konec osemdesetih let je bil proizvodni asortiman razširjen na potovalni in šolski program. Slednji je predstavljal tretjino proizvodnje. Leta 1990 je podjetje še vedno zaposlovalo 700 ljudi.

Po tem letu se je podjetje soočilo s hudimi težavami. Razlogov zanje je bilo več: vedno večja konkurenca na domačem tržišču, uvoz manj kakovostnih in cenejših galanterijskih izdelkov, denacionalizacija, delno tudi razpad Jugoslavije, kamor je podjetje izvažalo 70 % programa lastne blagovne znamke. Glavni razlog propada podjetja pa je povezan z globalizacijo. Zaradi cenejših delovnih sil se proizvodnja galanterije (podobno kot tekstilna industrija) seli na Daljni Vzhod. V Evropi delujejo le še manjša prilagodljiva podjetja, ki iščejo tržne niše in proizvajajo specializirane serije. Dandanes proizvodno tradicijo nadaljuje podjetje Toko-line, d. d. (<http://www.toko-line.si/>).

Toko je imelo v Domžalah tri proizvodna območja. Usnjarna (proizvodna lokacija Toko 1) je bila že leta 1990 vrnjena Pollakovim dediščem. Zdaj je na njenem mestu zrasel trgovski center Mercator. Na nekdanjo rabo opozarjata le skladiščni objekt, v katerem so poslovni prostori, in tovarniški dimnik

Slika 7: Nekoč ... in danes. Na stare čase spominja samo še dimnik, ki je spomeniško zaščiten (foto: Simon Kušar).

sredi parkirišča. Obrat na Aškerčevi cesti (proizvodna lokacija Toko 3) je bil opuščen leta 1992. Zemljišče in tovarniško poslopje je bilo vrnjeno nekdanjim lastnikom Okršlarjem (8). Zdaj je v prostorih proizvodno in trgovsko podjetje Katja&Alen, ki pa tako velikega objekta ne potrebuje v celoti. Proizvodna lokacija Toko 2 je bila prodana Ljubljanskemu urbanističnemu zavodu. Tu je bil leta 2004 zgrajen poslovno-stanovanjski kompleks Krizant (več o kompleksu: <http://www.metropola.si/projekti/krizant/index.html>). Zasluzek od prodaje je bil porabljen za preselitev proizvodnje v prostore nekdanje tovarne čevljev Mojca v Lukovici (1. 1. 2000). Prihodnost podjetja Toko-line, d. d. in njegovih 80 zaposlenih je negotova. Dokler mu bo uspelo ohraniti lastno blagovno znamko in pridobivati posle od svetovnih proizvajalcev (Armani, Samsonite), se bo industrijski način dela lahko ohranil. Zaradi globalizacijskih pritiskov pa tovarna v tem obsegu in obliki dolgoročno verjetno ne bo mogla obstati.

Slika 8: Podjetje Toko-line, d. d. v Lukovici pri Domžalah se nahaja v senčni dolini pritoka Radomlje in je oddaljen od okoliških stanovalcev. V poslopju poteka proizvodnja in prodaja usnjenih izdelkov. Čeprav je poslopje majhno, je vseeno predimenzionirano (foto: Toko-line, d. d.).

Proizvodna lokacija Mlinostroj

Podjetje Mlinostroj (<http://www.mlinostroj.si/>) deluje od leta 1950 na območju nekdanjega Vovkovega mlina. Takrat je bilo v Študi pri Domžalah ustanovljeno Podjetje za remont mlinov, saj so se pokazale potrebe po skrbi za obnovo mlinov in mlinskih strojev. Gradnja novih proizvodnih prostorov je potekala v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja (2, 3). V najboljših časih je bilo v podjetju zaposlenih 280 ljudi. Leta 1983 je vzhodno od obstoječe lokacije kupilo 1 hektar veliko parcelo za nadaljno širitev, ki pa ni bila realizirana. Tovarna izdeluje vse vrste strojev, transportnih naprav ter opremo za mline, pekarne, silose in tovarne močnih krmil. Pred stečajem leta 1991 je podjetje zaposlovalo 160 delavcev. Razlog za stečaj so bili razpad jugoslovanskega trga, kamor so izvažali večino svojih izdelkov, ter plačilna nedisciplina v Rusiji in Italiji. Po prisilni poravnavi in poplačilu vseh obveznosti leta 1997 je bilo podjetje preoblikovano v delniško družbo. Zdaj podjetje z 59 zaposlenimi spet išče priložnost na območju nekdanje Jugoslavije in zaenkrat še ne načrtuje selitve proizvodnje.

Slika 9: Proizvodna lokacija Mlinostroj v mirnem delu Domžal, kjer prevladujejo enodružinske hiše (foto: Simon Kušar).

Proizvodna lokacija Avtoservis

Avtoservis je bil obrtna delovna organizacija, ki je nastala leta 1967 z združitvijo treh manjših delavnic. Začela se je ukvarjati s storitvenimi dejavnostmi, kot so servisiranje, popravila, dodelava in predelava vseh vrst motornih vozil (3). Leto pozneje se je podjetje preselilo na zdajšnja 12.077 m² veliko lokacijo ob cesti Ljubljana-Celje. Po končanem postopku lastninjenja deluje na tem območju pet samostojnih proizvodnih in storitvenih podjetij (9). Manjši del

zemljišča (2850 m²) bo namenjen servisnim in trgovskim dejavnostim, na preostalem delu bo še naprej potekala proizvodnja.

Slika 10: Nadgradnja motornih vozil v Avtoservisu ob vstopu v Domžale iz smeri Trzina. Doživljajsko zmožnost območja zmanjšujejo stara poslopja, potrebna prenove, in odpadni avtobusi ali njihovi deli na nasprotni strani tovarne (foto: Simon Kušar).

Nova podoba Domžal

Prostorska struktura Domžal se je v zadnjih nekaj letih temeljito spremenila. Če je še na začetku devetdesetih let 20. stoletja industrija pomenila pomemben sestavni del mestne strukture in je bilo proizvodnji namenjeno 11 hektarjev zemljišč, so na začetku 21. stoletja proizvodno-storitvene dejavnosti zasedale le še 3,1 ha. Med letoma 1995 in 2003 se je število zaposlenih v predelovalnih dejavnostih zmanjšalo za trikrat (12). Za tako izrazito krčenje industrijske dejavnosti v Domžalah je več gospodarskih in prostorskih vzrokov. Zastarela industrija, ki se je s težavami srečevala že pred letom 1991, v novih makroekonomskih razmerah ni več omogočala uspešnega gospodarjenja. Prišlo je do razpada jugoslovanskega trga, denacionalizacije in odpiranja globalizacijskim procesom, za katere so značilne mednarodna delitev dela, selitev proizvodnje v države s cenejšo delovno silo in velika konkurenca na domačem in tujih trgih. Med pomembne razloge za selitev industrije iz mesta spada tudi prostorska utesnjenost med stanovanjskimi območji, ki onemogoča prostorsko širitev industrije in prenavljanje zastarele proizvodne infrastrukture.

Deindustrializacija je bila intenzivna tudi zato, ker se je industrija v preteklem družbenogospodarskem sistemu razvijala v drugačnih okoliščinah kot industrija v zahodnem svetu, zato je morala nadoknaditi primankljaj v stopnji gospodarskega razvoja.

Gospodarske spremembe imajo tudi geografske učinke, ki se v Domžalah kažejo predvsem v preobrazbi nekdanjih proizvodnih lokacij v storitveno-stanovanjsko-poslovna območja in priseljevanju novih prebivalcev. V zadnjih letih je bilo zaradi propada industrije (tekstilna, usnjarska) ali njene selitve (kemična) sproščenih 7,4 hektarjev visokovrednih zemljišč v mestnem središču. Opuščena industrijska območja ne ostajajo v prelogu in ne propadajo, kot je to ponavadi značilno za mesta, v katerih je prišlo do propada industrije, ampak so zaradi bližine glavnega mesta države in razmeroma dobre prometne povezanosti z njim (avtocesta, železnica) zelo mikavna za investitorje ter za uporabnike stanovanj, storitvenih in poslovnih dejavnosti, saj so cene nepremičnin za četrtno nižje kot v Ljubljani, seveda pa kvadratnega metra zazidalnega zemljišča ni mogoče dobiti za manj kot 100 evrov. Njihovo revitalizacijo nekoliko zavirajo le prostorski upravni postopki, nerešen proces denacionalizacije in navzkrižje interesov med investitorji in občino. Del proizvodnih dejavnosti v mestu zaenkrat še ostaja (proizvodne lokacije Toko 3, Mlinostroj, Termit in Avtoservis), vendar postaja njihova struktura z vključevanjem storitvenih dejavnosti čedalje bolj heterogena.

Hitrost funkcijskega in fiziognomskega razvoja Domžal zbuja močan vtis rednim obiskovalcem mesta, v domačinih zbuja nelagodje in predstavlja resen (urbanistični) izziv občinski upravi. Čeprav se zdi, da so spremembe prepuščene le gospodarskim zakonitostim (zlasti delovanju trga oziroma investitorjem), se domžalska občinska uprava trudi usmerjati opisane procese in vanje dejavno posegati, saj partnersko sodeluje pri vseh posegih v prostor. Mestna uprava skuša s svojim delom uresničevati vizijo prihodnjega razvoja mesta: Domžale naj bi postale gospodarsko uspešno in urbanistično dobro urejeno mesto, prijazno prebivalcem ter uporabnikom storitvenih in upravnih dejavnosti, ki jih opravlja ne le za Domžalčane, ampak tudi za širše gravitacijsko zaledje. Domžale naj bi zaradi številnih novogradenj dobile bolj mestno podobo in se razvile v gospodarsko, upravno, storitveno in šolsko središče severnega dela Ljubljanske urbane regije. V prihodnosti lahko pričakujemo še nadaljnje prostorske spremembe, tokrat povezane s selitvijo upravnih in storitvenih dejavnosti (namenjenih okoliškimi prebivalcem) na lokacije, ki so bolj primerne za osebno motorizacijo (na primer ob robu mestnega središča), ter izzive pri urejanju naraščajočih potreb po prometnih površinah.

Literatura

1. Hočvar, M. et al. 2000: Geografija. Shematski pregledi. Ljubljana.
2. Klobčar, M. 1989: Občina Domžale. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. 20. stoletje. Ljubljana.
3. Kušar, K. 1979: Razvoj nekaterih delovnih organizacij na območju domžalske občine. V: Zbornik občine Domžale. Domžale.
4. Lenič, J. 1979: Nekaj poglobitvenih značilnosti razvoja domžalske občine po osvoboditvi. V: Zbornik občine Domžale. Domžale.
5. Lorber, L. 1999: The Economic Transition of Slovenia in the Process of Globalization. Geografski zbornik 39. Ljubljana.
6. Rowthorn, R., Ramaswamy, R. 1997: Deindustrialization: Causes and Implications. IMF Working Paper, 42. Medmrežje: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/WP9742.PDF> (7. 7. 2004).
7. Rowthorn, R., Ramaswamy, R. 1999: Growth, Trade and Deindustrialization. IMF Staff Papers, 46, 1. Medmrežje: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/staffp/1999/03-99/pdf/rowthorn.pdf> (7. 7. 2004).
8. Slavec, A. 1995: Značilnosti, vzroki in posledice deindustrializacije v Mariboru. Dela 11. Ljubljana.
9. Stražar, S. 1999: Domžale: mesto pod Goričico. Škocjan pri Domžalah.
10. Šifrer, Ž. 1969: Prebivalstvo naselij 1869-1969. Ljubljana.
11. Vrišer, I. 2001: Nekateri novejši ekonomskogeografski pojmi. Geografski vestnik 73, 1. Ljubljana.
12. Zaposlene osebe v podjetjih in družbenih organizacijah po naselju dela v Domžalah. Statistični register delovno aktivnega prebivalstva. Ljubljana.

Ustni viri

1. Capuder Roman, Termit Domžale, rudarsko podjetje kremenovih peskov in oplemenitenje nekovin, d. d. (26. 9. 2004).
2. Gregorič Davorin, Toko-line, d. d. (28. 6. 2004).
3. Jakovac Jožica, Mlinostroj, d. d. (7. 7. 2004).
4. Pavli Zdenka, Meso Kamnik, Obrat Predelava Domžale (20. 9. 2004).
5. Pichler Tanja (20. 9. 2004).
6. Popovič Majda, AS Domžale (20. 9. 2004).
7. Vitorovič Zoran, Občina Domžale, Oddelek za prostor in varstvo okolja (20. 10. 2004).
8. Vresk Marko, Helios, d. d. (1. 7. 2004).